

VAKANÜVIS AHMED LÜTFİ'NİN
İSTANBUL VE BİLAD-I SELASE
MÜSLÜMAN MEZARLIKLARINA
DAİR BİR LAYIHASI:

MAKÂBİR-İ MÜSLİMİNE DÂİR
HÂTİRÂ-I KÂSIRA

Dr. İlhami YURDAKUL

21 Haziran 1968 yılında Erzurum'un İspir ilçesi Karakaya Köyü'nde doğdu.
Gebze'de ilköğretim ve liseyi tamamladıktan sonra Marmara Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü'ne girerek 1993'te mezun oldu.
Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans yaptı.
1994-1996 yıllarında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi İstanbul Araştırmaları
Merkezi'nde arşiv belgeleri transkripsiyon, tashih ve redaksiyon uzmanı olarak çalıştı.
1996'da Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde araştırma görevlisi oldu.
1997'de Marmara Üniversite Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı'nda
doktoraya başlayarak kadrosu Marmara Üniversitesi'ne aktarıldı.
2004'te Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nın (Bab-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)
adlı doktora tezini tamamladı. İlmiye teşkilatı, hilafetin dinî-siyasî nüfuzu, İstanbul suları ve benzeri
konular üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Bilindiği üzere Türklerin ölü ve mezar geleneği Karahanlıların (992-1211) büyük yığınlar halinde İslamiyeti kabullerinden sonra da kısmen devam etti. Bununla beraber yeni inanca, sanat anlayışlarına ve bölgelere bağlı olarak değişik tipte yeni mezarlar ortaya çıktı. Halk tipi basit mezarların dışında kalan ünlü kişilerin mezarları "türbe" (kümbe) adıyla simgeleştirildi. Bu durum ilk Türk-İslam devletleri Karahanlı ve Gazneli devletleri ile nihayet Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlılar döneminde de çok sayıda zengin örnekler verdi.¹ Bu anıt mezarlar dışında kalan mezarlar ise yerleşme merkezlerinin yakınında veya bir cami, medrese, tekke ve türbe gibi yapıların çevresinde tarihî süreç içinde oluştu.²

İstanbul'un fethinden sonra İstanbul ve Bilad-ı Selase denen Galata, Üsküdar ve Eyüp mıntıkasında başta cami ve mescitlerin etrafında olmak üzere bir çok yer mezarlık olarak ayrıldı. Tarihî açıdan ve büyüklük bakımından bakıldığında ise Eyüp'te Eyüp mezarlığı, Üsküdar'da Karacaahmet Mezarlığı ve Galata mıntıkasında Büyük mezarlık dikkati çeker. Bunlardan ilk ikisi hala bir şekilde varlığını sürdürmekle beraber Galata mıntıkasında bulunan Büyük Mezarlık ancak anı kitapları, gravürler ve eski haritalarda görülebilmektedir.³

Bu tebliğe konu olan Osmanlı Devleti'nin resmi tarih yazıcısı Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin hususi telifi "Makabir-i Müslimine Dair Hatıra-ı Kasıra" adlı layihanın en önemli özelliği İstanbul'da bulunan tarihî Müslüman mezarlıklarının yeniden tanzimine dair kaleme alınan ilk raporlardan olmasıdır. Tarihsiz olan bu layiha muhtemelen Lütfi Efendi'nin Sultan II. Abdülha-

mid'i ziyaretinin ürünüdür. Nitekim bu ziyarette Müslüman mezarlıklarının bakımsız durumu da gündeme gelir ve bu üzüntü verici durumun devamının dost ve düşmana karşı vicdani bir üzüntüye sebep olacağı kanaati paylaşılır. Padişahın da Müslüman mezarlıklarının iyi bir düzene kavuşturulması arzusunda olması üzerine Lütfi Efendi bu raporu kaleme alır.⁴

Her biri birer sanat eseri olan tarihî mezarlarımız ile adeta birer açık hava müzesi olan hazire ve mezarlıklarımızın tarihî serüveni ibret vericidir. Lütfi Efendi'nin layihasında verdiği bir bilgiyi doğru kabul etmek gerekirse mevcut mezarların kazılmasında belli bir süre yoktu. Zengin birinin bir cenazesi geldiğinde mevcut eski bir kabrin taşları sökülüp dağıtılarak yerine diğeri defin olunabilirdi. Ayrıca temizlik ve muhafazalarına bakılmadığını, yalnız gücü yetenler ve şöret sahiplerinin mezarlarının bir müddet korunduğunu ve zamanla sahihsiz kalan mezarların pek çoğunun yok olduğunu belirtmektedir.

¹Moğalistan'ın Altay dağları çevresinde bulunan ve Şamanizm inancına sahip Hunlara ait olan en eski Türk mezar yapısı "kurgan" gözle görülebilen toprak yığıma bir tepe ve toprak altında kabir (mezar odası) olmak üzere iki kısımdı [M.Ö. IV ve II. Yüzyıllar]. M.S. VI ve VIII. Yüzyıllarda aynı inancı benimseyen Göktürklerde ise kurgan şeklindeki mezarın üzerine "bengütaş" denilen büyük bir taş dikilir ve ölüün sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar "balbal" adı verilen portre karelerinde heykeller daire şeklinde sıralanırdı. Göktürklerden sonra Şamanizmi terk ederek Budizmi devlet dini olarak kabul eden Uygurlar'da ise (745-840) "stupa" adı verilen kubbe ile örtülü mezar anıtlar yapılmaya başlandı. Bunlar Türk sanatında yaygın olarak görülen "kümbe" mimarisinin de ilk örnekleri oldu [Gül Tunçel, Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezartaşları, Ankara 1989, 5-7].

²Bu mezarlardan; dikdörtgen bir prizma biçiminde yekpare taş veya taş plakalardan yapılanlarına "lahit", taş malzemenin kapaklı ve yekpare şeklinde işlenene "sanduka", bas ve ayak ucuna veya sadece baş ucuna dikilen taşta da "şahide" denir. Şahidelerin taş, çini, alçı ve ahşap gibi yapı malzemesi, işleniş tarzı ve süsleme özellikleri de Türk sanatının gelişim çizgisine paralel bir seyir izler. Kitabeli şahideler ise tarihî bir vesika özelliği taşımaları bakımından ayrı bir önem taşır.

³Brian Johson, "Batılıların Gözüyle Büyük Mezarlık", (Çev. Handan Cinci), Tarih ve Toplum, 232, (Nisan 2003), s. 290-97.

⁴BOA, Yıldız Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, nr. 8/10. Ayrıca bu layihanın faksimile metni için ekler kısmına bakınız. Ahmed Lütfi Efendi'nin Tarih-i Lütfi olarak bilinen Osmanlı tarihi, İmam-ı Gazali'nin Talimü'l-müteallimin'i Tefhimü'l-muallim unvanıyla Türkçe tercümesi, Lugat-ı Kur'ün alfabetik olarak düzenlenmesi, Robenson tercümesinin tashihi gibi çalışmalarının yanında şiirleri, kasideleri, hususi mektupları ve resmi yazıları vardır. Müellifin biyografisinin tamamı için bkz. Ahmed Lütfi Efendi, Tarih, I, s. V-VIII.

Fakir kabristanlarında ise ölülerin süpürüntü gibi birbiri üzerine yığıldığını, üzerlerinde hayvanların otlatıldığını ve içlerinden yollar açılarak kabristanlara zarar verildiğini kaydetmektedir. Bu kötü uygulamalara mezarlıkların bekçi ve çevre duvarlarının olmamasını da ekleyebiliriz. Bu bilgiler batılı seyyahların mezarlıklarımızdan övgü ve hayranlıkla söz etmelerinin aksine Osmanlı'nın mezar ve mezarlık kültürüyle ilgili mezarlıklarda **"nöbet ve süre ile zengince ve fakirce mezar"** kavramlarının ifade ettiği bazı geleneksel kötü uygulamalarına işaret etmesi bakımından ilginçtir. Ancak bu uygulamalar daha sonra yapılan tahribatla ilişkilendirildiğinde sadece ilginç değil çok da anlamlıdır.

Osmanlı kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yeniden yapılanmasının fiilî başlangıcı kabul ettiğimiz yeniçeri ocağının ilga tarihî olan 1826 yılı da Osmanlı teşkilat tarihi, iktisat tarihi ve diğer alanlar için yeniden yapılanma dönemi olmasına rağmen Osmanlı mezar ve mezarlıkları için yukarıda ifade ettiğimiz

geleneksel kötü uygulamaların çok ötesinde tahrip ve yıkımın başlangıcıdır. Nitekim 1826 yılında yeniçeri ocağının ilgasından sonra yeniçerileri hatırlatan her şeyin silinmesi amacıyla yeniçerilere ait mezar taşlarında bulunan hususi yeniçeri sembolleri de tahrip edildi. Bu durum İstanbul'da mezar taşlarının doğrudan ve kasten tahribiyile ilgili bilinen ilk örnektir.⁵

Bu tarihten sonra ikinci mezar ve mezarlık tahribatı ise Osmanlı Devleti'nin yoğun bir şekilde karayolu, demiryolu, köprü, kanal ve bend (baraj) gibi bayındırlık hizmetlerine yöneldiği Tanzimat sonrası döneme rastlar. Bu yıllardan itibaren ise istisnai bazı durumlar hariç şehir içindeki mezarlıklara yeni ölü gömülmesi yasaklanır. Faal mezarlıklar şehrin dışındaki Eyüp, Edirnekapı, Hasköy ve Üsküdar gibi sur dışı alanlara kaydırılır. Ayrıca harap mezarlık duvarlarının yapılması gibi kararlar alınır, diğer yandan da tarihî dokuya uygun geleneksel türbe ve hazirelerin yapımına devam edilir. Şehircilik açısından ve mevcut tarihî hazirelerin korunması bakımından alınan bu olumlu kararlara rağmen tahribat da devam eder. Bu süreçte tarihî üç büyük mezarlıktan Eyüp ve Üsküdar uğradığı tahribata rağmen bir şekilde varlığını sürdürür. Ancak Galata bölgesindeki kırsal alan yoğun bir şekilde yerleşim alanına dönüştürülür ve 1840-1910 yılları arasında yaklaşık yetmiş yıl içinde Büyük mezarlık yok edilir.⁶

Lütfi Efendi, Kasımpaşa ile Beyoğlu'nda bulunan kabirlerin acı sonunu örnek olarak göstererek bu İslam kabir yerlerinin zamanla gayrimüslimlere mesken olduğunu ve taşlarının civarlarındaki binalarda kullanıldığını kaydetmektedir. Tahribattan kurtulabilen kabirlerin büyük kısmının da çok kötü

⁵Semavi Eyice, "Tarihî Mezarlar ve Mezarlıklara Dair Notlar, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, İstanbul 1998, s. 496. Tahripten kurtulabilen çok kıymetli bazı yeniçeri mezar taşı örnekleri için bkz. Fazıl Ayanoğlu, "Essiz Mezar Taşları", Tarih Hazinesi, 12, (1951), s. 598-602.

⁶Büyük mezarlığın yok edilmesi için bkz. Johson, "Batılıların Gözüyle Büyük Mezarlık", s. 290-97. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde Cemal Paşa'nın (1872-1922) Bahriye Nazırlığı sırasında çok geniş bir alana yayılan Kasımpaşa'da Şişhane-Tepebaşı mezarlığı acemi erler çalıştırılarak yok edildi (Eyice, "Tarihî Mezarlar ve Mezarlıklara Dair Notlar", s. 529.

şartlar altında bulunduğunu ve bazılarının şöhretli insanlara ait olduğunu vurgulamaktadır. Bu mezarlıktaki aile kabristanında mezarı bulunması gereken Türk medeniyet tarihinin önemli şahsiyeti Evliye Çelebi'nin mezarıyla beraber pek çok şöhretli denizcimizin de mezarları diğerleriyle beraber yok edilir.

Cumhuriyet dönemi ise imar ve işgal faaliyetleri çerçevesinde mezarlık tahribatının daha da yoğunlaştığı devredir. Bu dönemde de mezarlık tahribatının en önemli sebebi imar çalışmalarıdır ve en kolay şekilde mezarlıkların arsaya dönüştürülebilmesidir. Bu tahribat neticesinde tarihî mezarlıklarımızdan olan Karacaahmet'teki paha biçilmez mezar taşlarının 1975 yılı itibarıyla yüzde doksan beşi kaybolmuştur. Ancak devrinin siyasi olaylarını, tarihî şahsiyetlerini, kültürünü, sanatını, modasını ve hemen hemen her şeyini geleceğe aktaran ve her biri birer arşiv vesikası olan mezar taşlarımız ve mezarlıkların tahribatına dair uygulamalar sadece İstanbul ile sınırlı değildir.

Osmanlı'nın tarihî şehirlerinden Selanik'teki Müslüman Türk mezarları Yunanlılar tarafından yok edilmiştir. Bunu tahrip edenlerin niyetini biliyor ve anlayabiliyoruz. Fakat 1919 yılında Erzurum'un bir Türk şehri mi? yoksa bir Ermeni şehri mi? olduğu tartışmalarında buranın bir Türk şehri olduğu yönünde kullanılan argümanlardan biri olduğu ifade edilen tarihî Erzurum mezarlığı da imara açılıp diğer şehirlerimizin pek çoğundaki gibi yok edildi.⁷ Böylece adette kişisiz ve köksüz şehirler meydana getirildi.

Bu tezi doğrulayan ilginç örneklerde biri de 28 Mayıs 1927 tarihinde kabul edilen ve yaklaşık bir ay sonra 15 Haziran'da resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren "Türkiye Cumhuriyeti Dahilinde Bulunan Bi'l-umum Mebanii Resmîye ve Milliye Üzerindeki Tuğra ve Methiyelerin Kaldırılması Hakkında Kanun" adlı düzenlemedir. Bu kanunla resmi kurum binalarında bulunan ve Osmanlı saltanatını temsil eden tuğra ve armalar ile sultanların methiyelerini ihtiva eden kitabelerin kaldırılması veya bir şekilde örtülmesi kararlaştırıldı. Ayrıca kaldırılan bu tuğra, arma ve kitabelerin müzelere konulması istendi. Ancak kaldırılmaları durumunda gerek bunların gerekse binaların "edebî ve tarihî" kıymetine zarar verilecek olanların örtülmesi önerildi. Yapılacak talepler üzerine tuğra, arma ve kitabelerin kaldırılması veya örtülmesine Maarif Nezareti karar verecekti.⁸

Bu kanunun yürürlüğe girmesinin ardından bazı işgüzarların da gayretiyle tahribatın ucu türbelere de ulaştı. Nitekim bugün Eyüp Sultan'da bulunan tarihî imaret ve türbelerin üzerindeki tuğra ve armalar da bu vesileyle tahrip edildi.⁹ Yukarıda yaptığımız izahlardan da anlaşılacağı gibi tarihî mezar ve me-

⁷Eyice, "Tarihi Mezarlar ve Mezarlıklara Dair Notlar", s. 497-504; İsmail Hakkı el Üsküdari, Merakid-i Mutebere-i Üsküdar- Ünlülerin Mezarları, (haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, İstanbul 1976, s. 7-8; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Mezar Folkloru", I. Uluslar arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1976, III, 35-36;

⁸Düstur, Tertip III, C. 8, s. 664. 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı bir kanunla mezarlıklar belediyelere devredildi (Hikmet Turhan, "İstanbul Mezarları", Yeni Türk Mecmuası, 23-24, (1934), I, 1538. Bu düzenleme tahribatı hızlandırdı. Bu çarpıcı bir örnek ise belediye tarafından mezar taşlarının bir mermer atölyesine satıldığına dair resmi evrakın kayıtlara geçmesidir (Eyice, "Tarihi Mezarlar ve Mezarlıklara Dair Notlar", s. 529.

⁹Bu tahribattan önceki devre ait olup müellifi ve telif tarihi bilinmeyen İstanbul türbelerini, mevkilerini ve mevcut durumlarını gösteren, Osmanlıca elyazması bir eser için bkz. A. Nezih Galitekin-İlhami Yurdakul, "İstanbul Türbeleri", İstanbul Araştırmaları", İstanbul 1997, s. 91-146.

zarlıkların tahribi sadece Türkiye Cumhuriyeti devrinin bir zihniyet dönüşümünün değil, halefi olduğu Osmanlı döneminin hususi olarak da klasik sonrası yeniden yapılanma devrinin ortak ürünüdür.

Ahmed Lütfi Efendi'nin İstanbul ve Bilad-ı Selase'deki mezarlıkların iyi bir idareye kavuşturulması, muhafaza ve bakımları için teklif ettiği önerileri özetle şöyleydi;

1. İstanbul ve Bilad-ı Selase'de bulunan tarihî mezarlıkların iyi bir şekilde idaresi için merkezi bir idare kurulması ve bunun kazalarda şubelerinin bulunması
2. Kabristanların çevre duvarlarının tamir ve inşası
3. Kabristanların giriş-çıkış kapılarının bulunması
4. Kabristanların iç yollarının düzenlenmesi ve yol kenarlarının gül fidanları gibi münasip ağaçlarla bezenmesi
5. Kabristanlarda yıkılan mezar taşlarının düzeltilmesi

6. Kabristanların güvenliği ve korunması için giriş kapılarına kapıcı atanması

7. Kabristanların temizlik ve güzelleştirilmesi için bahçıvan atanması

8. Finansman giderlerinin ise İstanbul'da yaşayan Müslümanlardan toplanacak cüzi bir meblağ ile oluşturulacak bir sandık tarafından karşılanması

Ahmed Lütfi Efendi'nin lahiyasında ifade ettiği ve bizim de burada özetle saydığımız önerileri hayata geçirilmiş olsaydı mezarlıklarımız bu gün bu halde olmazdı. Aradan yaklaşık yüz yıl geçmesine ve tarihî mezar ve mezarlıklar büyük ölçüde tahrip edilmesine karşılık hala geç kalınmış sayılmaz. Çünkü birer sanat eseri olan türbeler ve mezar taşları ile adete birer açık hava müzesi niteliğinde bulunan hazirelerimiz tamamen yok edilememiştir.

Bu yüzden İstanbul'un tarihî hazire ve mezarlıklarının çevre duvarlarının yapılması, mezarlara zarar vermeyecek teknik donanım sağlanarak mezarlara zarar veren bu ağaçların kesilme-

¹⁰Bunun en bariz örneği ise Eyüp Karakolunun karşısında Ferhat Paşa Türbesi'nde bulunan geniş gövdeli bir ağacın yaklaşık on tarihî mezarı tahrip ediyor olmasıdır. Bu konuda çok sayıda örnek vardır.

si veya zarar gören mezar taşlarının uygun şekilde nakilleri de eklenmelidir.¹⁰ Ayrıca yıkılan mezar taşlarının düzeltilmesi, her bir hazirede bulunan mezarların birer kataloğunun hazırlanması, hazire ve mazarlıkların mezarlara zarar vermeyecek bitkilerle süslenmesi, tarihî hazirelere yeni definler yapılmaması, gerekli olanlarına

mutlaka birer bekçi ve bahçıvan atanması ve mezarlıklarla ilgili uzman bir ekip tarafından belli aralıklarla teftişlerin yapılması ve hazırlanan raporların bıkmadan gerekli mercilere iletilmesi bu tarihî eserlerin korunması bakımından zorunludur.¹¹ 2010 yılı için İstanbul'un kültür başkenti seçilmesini türbe ve hazirelerin de tanzimi bakımından önemli bir fırsattır. Hiç kimse- nin sorumluluktan kaçmaya ve mazeret beyan etmeye hakkı yoktur. Yaptığımızdan daha fazlasını yapmaya ve üretmeye mecburuz. Çünkü tarih yaptıklarımız ve yapmadıklarımızla bizi de yargılayacaktır .

¹¹Prof. Dr. Örcün Barışta ve Prof. Dr. Gönül Cantay'ın yaptıkları çalışmalar neticesinde Eyüp'te kurtarılan hazire örneğinin diğer hazirelere de uygulanması zorunludur. Alman Arkeoloji Enstitüsü, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ve Fransız Bilimsel Araştırma Merkezi tarafından Osmanlı mezar taşı kitabelerinin okunup arşivlenmesi ve değerlendirilmesi çalışmalarını da takdire almak gerekir. Yapılan çalışmalarla ilgili bir değerlendirme için bakz. Jean-Louis Bacque-Grammont, Hans-Peter Laqueur, Nicolas Vatın, "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları", Erdem, [1990], VI-16, 197-214.

